

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.51, Fall & Winter 2023, pp. 21-40.

Received: 07/10/2023

Accepted: 29/04/2024

Examining Molla Hādi Sabzevāri's Form and Content of Sharh-e Asrār: A Commentary on Maulavi's Masnavi Ma'navi

Majid Houshang

Assistant professor in Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
m.houshang@alzahra.ac.ir

Mehdi Nikmanesh

Associate professor in Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
m.nikmanesh@alzahra.ac.ir

Fatemeh Mohammadi Mazra'ie

M.A. in Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
f.mohammadiiii@chmail.ir

Abstract

Commentary on mystical works holds a significant place in the history of mysticism and Sufism with Masnavi being a captivating subject that has been extensively discussed. Among these discussions, the depiction by Molla Hādi Sabzevāri, a late philosopher of the Islamic world, is particularly important and valuable due to its coverage of legal and philosophical issues. This research aimed to explore the relationship and correlation between the form and structure of this depiction and the intellectual approach that governs it. By understanding its macro pattern based on the key constituent elements, we could better appreciate its significance. To achieve this objective, the present study examined the structural framework that governed the depiction of verses and analyzed the interpretive features observed in Molla Hādi Sabzevāri's methodology, focusing on his descriptive-analytical approach. The findings of this study revealed that Molla Hādi's method of unraveling secrets was primarily characterized as eclectic and comprehensive, taking into account both general and specialized audiences in different contexts. Furthermore, his methodological model was primarily influenced by Quranic interpretations in terms of its form. The textual evidence indicated that Sabzevāri surpassed the audience's expectations by providing theological and philosophical explanations of Maulavi's verses, demonstrating a greater inclination towards clarifying legal and philosophical viewpoints.

Keywords: Commentary on Maulavi's Masnavi, Sharh-e Asrār, Masnavi Ma'navi, Molla Hādi Sabzevāri.

* Corresponding author

Houshang, M., Nikmanesh, M., & Mohammadi Mazraee, F. (2024). Examining the form and content of the explanation of the Masnavi of Asrar Molla hadi Sabzavari. *Research on Mystical Literature*, 17 (2): 21-40.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

 10.22108/JPLL.2024.139394.1795

Introduction

Interpretation of religious and mystical texts has been an integral part of Islamic scholarship since its inception, encompassing various approaches. While the Qur'an and sacred texts hold primary importance, philosophical and mystical works have also garnered significant attention from commentators. Throughout history, a substantial portion of the interpretive tradition has been dedicated to introducing, elucidating, and interpreting the works of sages, philosophers, and mystics. Among these works, Maulānā Jalāluddīn Muhammad Balkhī's *Masnavi* (672-604) stands out, containing a rich tapestry of codes, specialized symbols, analytical intricacies, and mystical subtleties. Given the significance of *Masnavi* in conveying mystical concepts and the keen interest of readers, numerous scholars have undertaken the task of providing commentary on this profound literary masterpiece, employing diverse approaches and structures to facilitate a proper understanding of its verses, meanings, and spiritual teachings. Notably, Molla Hādī Sabzevāri, influenced by Shia theological traditions, Aristotelian philosophy, and Sohrawardi's *Ishrāqī* philosophy, offers his own unique insights in his explanation of *Masnavi*. Therefore, the present research aimed to examine and evaluate Molla Hādī's elucidation of *Masnavi*, shedding light on his intellectual perspectives and providing a comprehensive analysis of his approach.

Materials & Methods

This research employed the analytical descriptive method to investigate three volumes of the book "*Sharh-e Asrār*", focusing on extracting its formal and content characteristics.

Research Findings

Regarding Molla Hādī's methodology, several notable features could be identified. Firstly, Molla Hādī selectively included verses from Rumi's poems that he deemed of utmost importance in his description of *Asrār*, while omitting others. Secondly, he addressed the inherent ambiguities found in *Masnavi*, striving to clarify these verses through explanations and the use of literary techniques. Thirdly, Molla Hādī's interpretation of *Masnavi* led him to develop a philosophical understanding of the Qur'an, which he supported by extensively referencing Hadiths and Quranic verses in his explanations. Fourthly, he delved into topics beyond the scope of *Masnavi*, exploring his preferred subjects and establishing the foundations of his theological, philosophical, and mystical thinking. Lastly, Molla Hādī endeavored to incorporate the views of prominent mystics, such as Khaja Abdullah Ansari, Hossein Mansour Hallāj, and Bayazid Bastāmi, as well as renowned philosophers like Mulla Sadrā, Fārābi, Suhrawardi, Ibn Arabi, and Sheikh Bahā'ie.

Upon examining and describing Molla Hādī's elucidation, we could identify two main aspects: analysis of the text's structure and form and exploration of the intellectual sources that underpinned its fundamental principles. These areas could be further categorized and delineated as follows:

1. Examining the structure of description of the secrets involved studying the vocabulary and combinations used in the text. Molla Hādī's foremost concern in his description was to carefully select the appropriate meanings and equivalents for specific words, combinations, and terms from among their various interpretations. Furthermore, alongside elucidating the meaning of phrases, he dedicated significant portions of his description to analyzing the rhetorical elements and linguistic beauties present, delving into the formal aspects and engaging in linguistic decoding. His use of citations and references encompassed verses from the Qur'an and quotes and narrations from Hadiths, as well as excerpts from poems.

In his explanation of *Masnavi*, Molla Hādī displayed a keen interest in employing verses to communicate Rumi's intricate system of meanings and elucidate his intellectual atmosphere. Through the interpretation of these verses, he endeavored to convey the intended significance to the audience in a comprehensive and enhanced manner. He employed this method on two levels: utilizing *Masnavi*'s own verses and referencing verses from other poets. At the rhetorical level, Molla Hādī explored both

overt and covert layers of meaning within the text, employing techniques, such as simile, metaphor, permission, irony, and negative interrogative explanation. In terms of innovation, he also referred to literary devices, such as allegory and equivocation.

2. Following the structural examination of Molla Hādi's commentary, which focused on word equivalences and elucidating semantic layers and rhetorical devices for the audience, he endeavored to establish a profound connection between the meaning of verses and philosophical, mystical, and theological concepts. In his description, he adeptly incorporated theological ideas, the philosophical thoughts of Sadrā, Ibn Arabi, Neo-Platonism, Platonic philosophy, and the concepts of Ishrāqī philosophy to expound upon the legal and philosophical issues present in Masnavi. A mystical-philosophical approach emerged and in the content section, the predominance of elucidating and explaining the philosophical, mystical, and theological foundations became evident throughout the text. When encountering verses, Sabzevāri argued like a philosopher, engaging in logical debates on various topics and skillfully arriving at logical conclusions by posing pertinent questions and providing cogent answers. Among the most noteworthy sources to which Molla Hādi referred were theological works, Platonic philosophy, Ibn Arabi's writings, Sadrā's philosophical ideas, and the perspectives of Ishrāqī philosophy.

Discussion of Results & Conclusion

Upon analyzing the description of secrets, we observed indications of affinity and similarity between the Qur'an and Masnavi viewed as the universal Qur'an in Molla Hādi's perspective. Molla Hādi adopted an inclusive Qur'anic interpretation approach, considering the understanding of diverse audiences. He employed an eclectic method in gathering data, using both linguistic and rhetorical levels to explain the layers of meaning. This allowed him to cater to both the general audience and the specialized and advanced audience at the philosophical and linguistic levels. Consequently, the subjectivity of Molla Hādi's own perception influenced his multifaceted commentary, which leaned towards a philosophical and theological orientation. This could be attributed to Molla Hādi's conception of the potential audience for the description of mysteries. By addressing the foundational aspects of language and explaining words at a basic level, Molla Hādi extended his reach to a broader audience, encompassing the majority. This was evident in his treatment of verses and the rhetorical layer, where the commentator placed a greater emphasis on the originality of language and the verbal dimension. Subsequently, he shifted focus towards the originality of the spiritual aspect and then the expressive level of language. The commentator's relatively limited attention to rhetorical analysis in the realm of meaning could be linked to the assumption and prioritization of the general audience in Molla Hādi's underlying mindset, along with a possible underestimation of the significance of rhetoric at this level.

On the other hand, Molla Hādi's extensive use of verses and Hadiths in explaining the secrets signified the prominence and superiority of these pretexts within his associative and argumentative framework. His engagements with the commentators had transformed Masnavi into a philosophical commentary within the realm of Quranic interpretations. This was evident not only in his verse-by-verse interpretation and frequent citation of Hadiths, but also in his adoption of the verse-by-verse commentary method derived from the practice of interpreting the Quran. Furthermore, an examination of the statistical data regarding the frequency of verse citations in the first, second, and fourth volumes, as well as the similar patterns observed in the usage of Hadiths, highlighted the equal importance attributed to these two levels of sources in Molla Hādi's conscious approach. This reflected his Shiite perspective concerning the textual and Hadith-related aspects akin to a credit institution. His commentary could be considered somewhat innovative due to the inclinations of Shiite theology.

Moreover, the prevalence of references to Attar, Shabestari, Jāmi, and Hafez among Persian poets

could be linked to the dominance of Iraqi Sufi traditions and Molla Hādi's inclination towards intuitive mysticism. Coupled with his philosophical orientation and textual references to categories associated with Sadrā's illuminative and intuitive philosophy, this issue indicated his intellectual connection and personal inclination towards this tradition. Furthermore, his inclusion of verses attributed to Ali Ibn Abi Talib rooted in his Shiite school and the incorporation of mystical and philosophical elements from the Arabic thinker, Muhyiddin Ibn Arabi, showcased his innovative and original approach within both fields.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال هفدهم، شماره دوم، پیاپی ۵۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص. ۲۱-۴۰
تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۷/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۱۰

بررسی صورت و محتوای شرح مثنوی اسرار ملاحادی سبزواری

مجید هوشنگی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران

m.houshangi@alzahra.ac.ir

مهدی نیک‌منش* , دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران

m.nikmanesh@alzahra.ac.ir

فاطمه محمدی مزرعی، کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران

f.mohammadiiii@chmail.ir

چکیده

شرح نویسی بر آثار عرفانی یکی از سنت‌های مهم در تاریخ عرفان و تصوف است و مثنوی از جمله متون برجسته در این حوزه است. در این میان، شرح اسرار ملاحادی سبزواری، به دلیل شمول آن بر مسائل زبانی، بلاغی، حکمی و فلسفی بسیار مهم و ارزشمند است. از آنجا که شرح سبزواری بر پایه مبانی فلسفی و تفاسیر قرآنی بنا شده است، بررسی نسبت و جایگاه این مبانی و منابع فکری ملاحادی در شکل‌گیری ساخت و سبک این شرح، از جمله اهداف اصلی این پژوهش است؛ از این رو، پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی و با نگاه به پیش‌متن‌های اثر، به دنبال درک ساختارهای کلی و محتوای اصلی شرح اسرار ملاحادی سبزواری است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ملاحادی در شرح اسرار، از روش التقاطی و تلفیقی بهره برده و شرح خود را با تکیه بر تفاسیر قرآنی به شیوه‌ای جامع سامان داده است. شارح با ایجاد پیوند میان مثنوی و قرآن، اثری جامع و کامل در قالب شرحی موسوم به جامع ارائه کرده است. مطالعه متن نشان می‌دهد که سبزواری در بخش تبیین کلامی و فلسفی ابیات، از سطح مخاطب عام، فراتر رفته و به ارائه تحلیل و شرح عمیق آرای حکمی و فلسفی می‌پردازد، به گونه‌ای که در برخی مواضع، غلبه تشریح آرای فیلسوفان و گستره آن بر متن، اثر را به دو بخش شرح مثنوی و آبخورهای معرفتی ملاحادی تقسیم خواهد کرد.

واژه‌های کلیدی

شرح مثنوی، شرح اسرار، مثنوی معنوی، ملاحادی سبزواری.

* مسؤول مکاتبات

هوشنگی، مجید، نیکمنش، مهدی، محمدی مزرعی، فاطمه. (۱۴۰۳). بررسی صورت و محتوای شرح مثنوی اسرار ملاحادی سبزواری. پژوهش‌های ادب عرفانی

۱۷ (۲): ۲۱-۴۰.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

 10.22108/JPLL.2024.139394.1795

۱. مقدمه

تفسیر متون دینی و عرفانی از ابتدای ظهور اسلام با رویکردهای مختلفی رواج یافته است. این سنت تفسیری با روش‌ها و سبک‌های متنوعی از مفسرانی مانند علی بن ابی‌طالب (ع)^۱، عبدالله بن مسعود^۲، ابن‌ابی‌کعب^۳ و ... به شکوفایی رسیده است. پس از قرآن و متون مقدس، آثار فلسفی و عرفانی در جایگاه دوم اهمیت در نزد مفسرین قرار داشته‌اند و بخش مهمی از مکتب تفسیر در طول تاریخ، به معرفی و شرح و تأویل آثار حکما، فیلسوفان و عرفا اختصاص یافته است. در این میان، مثنوی معنوی اثر مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۶۷۲-۶۰۴) شامل جامعه رمزگانی و نمادهای تخصصی، ظرایف تحلیلی و آموزه‌های عرفانی است. به تعبیر بدیع‌الزمان فروزانفر، این اثر خلاصه‌ای از سیر فکری و حاصل نهایی سلوک عقلانی در تمدن اسلامی به‌شمار می‌آید (فروزانفر، ۱۳۶۱، ص. ۱۶۱). اهمیت مثنوی در بیان مسائل عرفانی و استقبال مخاطبان از این اثر، پژوهشگران را بر آن داشت تا با رویکردها و روش‌های مختلف به شرح و تفسیر این منظومه عمیق بپردازند و با ارائه تفسیری دقیق، فهم و لذت خوانندگان را از این اثر پرربار افزایش دهند (رئسی، ۱۳۹۶، ص. ۹۴). در این میان، ملاحادی سبزواری که تحت تأثیر آموزه‌های چهار مکتب کلامی شیعه، فلسفه مشائی و استدلالی ارسطویی، فلسفه اشراقی سهروردی است و از سوی دیگر، در اصول فلسفی تصوف، متأسی به محیی‌الدین عربی و در الهیات متأثر از ملاصدرا است، شرحی بر مثنوی معنوی نگاشته است که نوعی تفسیر فلسفی - قرآنی از این اثر گرانبه‌شمار می‌آید. از این رو، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل شرح ملاحادی سبزواری بر مثنوی معنوی در نسبت با سایر شروح فلسفی - کلامی و قرآنی است. البته باید گفت که این شرح خود در برخی موضوعات، نیازمند شرحی دیگر است و متن کتاب سراسر دارای اصطلاحات، عبارات بسیار خلاصه و اغلب مبهم است و حتی در مواردی نیازمند شرحی مفصل‌تر از خود مثنوی است (نجاریان، ۱۳۸۷، ص. ۱۴۲)؛ اما در نهایت، حاوی الگویی است که در لایه دوم پس از کشف معنا، تبیین و بررسی می‌شود. بنابراین، پژوهش حاضر بر آن است که با توصیف و تبیین شرح ملاحادی در مثنوی، آبخورهای فکری او را بررسی و ارزیابی کند.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیقات متعددی در زمینه بررسی شرح‌نویسی بر متون ادبی با تأکید بر مثنوی مولانا و همچنین رویکردهای ملاحادی سبزواری انجام شده است که از جمله مهم‌ترین آنها، مقالاتی همچون «طرحی برای سامان‌دهی روش شرح‌نویسی بر مثنوی» از محمدی (۱۳۹۸)، «شرح صوری در حل مشکلات مثنوی» از اقبال و موسوی سیرجانی (۱۳۹۲) و «آسیب‌شناسی شروح مثنوی از حیث بی‌توجهی به سنت عرفانی مولانا» از رئسی (۱۳۹۶) است. در تمامی این پژوهش‌ها، نگارندگان تلاش کرده‌اند تا به بررسی اصول کلی شرح‌نویسی بر مثنوی متمرکز باشند. در برخی موارد نیز پیشنهادهایی در کلیات شرح‌نویسی ارائه داده و دلالت‌هایی نیز بر منطبق‌نبودن شروح از نظر محتوایی با آراء مولانا بیان کرده‌اند. در خصوص شرح اسرار، مقاله علوی مقدم (۱۳۸۶) با عنوان «مولانا و ملاحادی سبزواری در اندیشه و ادبیات» مرتبط‌ترین مقاله‌ای است که نگارنده در آن، مولانا و اهم مبانی اندیشگانی او و همچنین ملاحادی سبزواری و اصلی‌ترین بنیان‌های فکری او را معرفی کرده است. وی در این مقاله، این دو متفکر را در چند حوزه مانند اخلاق، علم، زهد و ... با یکدیگر مقایسه و سنجش کرده است. مقاله «بنیان‌های فکری مولانا و حکیم سبزواری در عرفان و حکمت» از بهروان (۱۳۸۹) نیز از

این روش بهره برده است. این مقاله که بنیان‌های فکری ملاحادی در بحث وحدت وجود را ناشی از تأثیر او از تفکرات مولانا و ابن عربی می‌داند، بر این باور است که در مقام مقایسه مولانا و حکیم سبزواری در عرفان نظری، هر دو وحدت وجود و عشق الهی و انسان کامل را مبنا قرار می‌دهند و از شیوه ذوق و شهود استفاده می‌کنند. در حکمت هم از وحدت وجود استفاده می‌کنند و هم از شیوه کشف و شهود بهره می‌برند؛ اما تفسیر این دو از وحدت وجود متفاوت است.

مصطفوی سبزواری (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی «شرح اسرار» بر مثنوی معنوی شریف» به برخی از ویژگی‌های شرح ملاحادی اشاراتی دارد. در این تحقیق، نویسنده به دنبال دسته‌بندی شرح اسرار در سه حوزه الهام از قرآن، شرح مثنوی به مثنوی و مثنوی به دیگران و ذکر نگاه انتقادی به تصحیح‌ها در متن پرداخته است. این پژوهش از این منظر که خواسته است به یک دسته‌بندی هرچند ابتدایی در جریان پژوهش خود نائل آید، به درستی عمل کرده است؛ اما از حیث عملکرد، از چند جنبه به آن نقدهایی وارد است: همچون فقدان تمامی جنبه‌های متفاوت و مؤثر در روش ملاحادی، مانند جنبه بلاغی، جنبه روایی، جنبه فکری و مبانی فکری سبک‌ساز و تعیین‌کننده در شکل‌گیری روش سبزواری. با بررسی مطالعات مرتبط با این حوزه، مشخص می‌شود که روش ملاحادی سبزواری به‌طور جامع و با توجه به تمامی مبانی فکری و ویژگی‌های سبکی و فنون بلاغی مغفول مانده است و افزون‌بر این نویسندگان از نگاه آماری دقیق و گردآوری داده‌ها برای دستیابی به نتایج عینی‌تر در شرح اسرار بهره نگرفته‌اند. از این‌رو، وجه نوآورانه این مقاله در جامعیت آن در بررسی تمامی جوانب، استفاده از نگاه آماری و استخراج مبانی و طرح‌واره‌ها در شناخت روش است.

۳. تحلیل و بررسی متن

حاج ملاحادی سبزواری متخلص به «اسرار»، از شاعران شیعه عصر قاجار و بزرگ‌ترین فیلسوف قرن سیزدهم به‌شمار می‌آید. وی در سال ۱۲۱۲ ه.ق. در سبزوار متولد شد. در سنین کودکی صرف و نحو را فراگرفت و پس از گذشت پدرش، با مهاجرت به مشهد، نزدیک به ده سال در مدارس آن شهر به تحصیل و ریاضت‌های شرعی مشغول شد. پس از دوازده سال، به قصد بهره‌مندی از علوم به اصفهان سفر کرد و حدود پنج سال، شاگرد درس حکمت کلام ملا اسماعیل درب کوشکی اصفهانی بود. همچنین در آن دوره به‌همراه استاد خود در جلسات درس ملا علی نوری، که استاد ماهر و حاذقی در تدریس اسفار صدرالدین شیرازی و بیان مباحث حکمت و کلام و تفسیر پس از ملاصدرا بود، حاضر می‌شد. پس از مهاجرت به کرمان در محضر «آقا محمدعلی» یا «آقا محمدتقی نجفی» به فراگیری فقه پرداخت و در سال ۱۲۵۳ به سبزوار بازگشت و به تحقیق، مطالعه، عبادت و تدریس مشغول شد (رک. محمدیان، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۶). این سیر تحصیلی و آموزشی ملاحادی از آن‌جا اهمیت می‌یابد که ردپای نظرات و نگرش‌های او را در فقه، لغت، صرف و نحو، تفسیر، کلام و فلسفه‌اش به‌خوبی نمایان می‌شود. برای نمونه، ایشان در افکار و عقاید خود شبیه به اساتید خود یعنی ملا اسماعیل و ملاعلی، مدافع مکتب ملاصدرا است و در عرفانیات از آنچه که ملاصدرا از کتب عرفان نقل کرده، تجاوز نکرده است. از این‌رو، شرح مثنوی (سبزواری) در ردیف آثار ادبی - عرفانی او قرار می‌گیرد که مشحون از مباحث عرفانی، کلامی و فلسفی است. سرمنشا شکل‌گیری شرح اسرار در سه جلد به زبان فارسی شرح داده شده است؛ دفتر اول و دوم در جلد اول، دفتر سوم و چهارم در جلد دوم و دفتر پنجم و ششم در جلد سوم آمده است.

تحلیل روش ملاحادی، چند ویژگی بارز را آشکار می‌کند. ویژگی اول، مربوط به این موضوع است که ملاحادی در شرح اسرار، ابیاتی از اشعار مولانا را آورده که از نظر او اهمیت زیادی داشته است و از بیان سایر ابیات خودداری کرده است. ویژگی دوم در ارتباط با عبارات مبهم مثنوی است که سبزواری با توجه به وجود ابهامات فراوان در اصطلاحات و ابیات مثنوی، تلاش کرده است تا با تشریح و استفاده از صنایع ادبی، به ابهام‌زدایی از این ابیات پردازد. ویژگی سوم و حائز اهمیت این است که ملاحادی در پی تفسیر مثنوی، نوعی تفسیر فلسفی از قرآن پدید آورده است که استفاده فراوان از روایات و آیات در شرح ایشان، مؤید این ادعا است. ویژگی چهارم، تلاش برای ارائه ریشه تفکر کلامی، فلسفی و عرفانی اوست؛ به طوری که با تشریح مطالب غیرمرتبط با مثنوی، بیشتر به مباحثی که برای او جذابیت دارند، توجه می‌کند. ویژگی پنجم، سعی ملاحادی برای ارائه نظرهای عارفانی همچون خواجه عبدالله انصاری، حسین منصور حلاج، بایزید بسطامی و همچنین بزرگان فلسفه همچون ملاصدرا، فارابی، سهروردی، ابن عربی، شیخ بهایی است.

در بررسی و توصیف شرح ملاحادی، دو ساحت اصلی متمایز می‌شود: برجسته‌سازی‌های ساختاری و ظاهری متن و همچنین آبخورهای فکری‌ای که اصول مبنایی آن را شکل می‌دهد. این بخش‌بندی در قالب‌های زیر دسته‌بندی و تفکیک می‌شود:

۳-۱. بررسی ساختار شرح اسرار

ملاحادی در شرح مثنوی، نخست به بررسی مفردات و ترکیبات موجود در متن توجه کرده است. انتخاب معنا و معادل‌های مناسب برای واژه‌های خاص، ترکیبات و اصطلاحات از میان معانی متعدد، اولین و مهم‌ترین امری است که او در شرح‌نویسی به آن توجه کرده است. او در این شرح افزون‌بر معنی عبارت، عناصر بلاغی و زیبایی‌های زبانی را تبیین کرده و بخش‌های مهمی از شرح خود را به بررسی عناصر صوری و در سطح رمزگشایی زبانی معطوف کرده است. این بخش از توصیف شگردهای ملاحادی در تبیین صورت و ساختار اثر در موارد زیر دسته‌بندی می‌شود:

۳-۱-۱. استنادات و استشادات

در ابتدا برای تبیین وجه ساختاری شرح ملاحادی، به استفاده هدفمند او از استشادات و استنادات در شرح ابیات مثنوی اشاره می‌شود. بررسی اولیه سطح زبانی، شرح او را متکی بر بهره‌مندی از داده‌های برون‌متنی در ایجاد فضای فهم و درک گزاره‌ها و مبانی فکری می‌داند. این روش تفسیری در برخی شروح مشاهده شده و مبنای درک در آن، ایجاد راه ارتباطی و نقطه اشتراک میان گزاره متنی و پیش‌متن‌هاست، پیش‌متن‌هایی که اثر را در مسیر فکری و نحله‌اندیشه مفسر، هدفمند خواهد کرد. این روش در شرح ملاحادی به طور چشمگیری نمود دارد. یعنی در مواجهه نخستین با متن، وجه اغراق‌آمیز و برجسته این روش آشکار می‌شود، شیوه‌ای که از منظر سبکی و با توجه به کثرت و تنوع آن، از اختصاصات ملاحادی در روش تفسیری او تلقی می‌شود. این بخش استنادی شرح ملاحادی در سه ساحت دسته‌بندی می‌شود:

۳-۱-۱-۱. استشاد به آیات قرآن

ملاحادی تفسیر قرآنی مستقلی ندارد؛ اما بر مبنای روشی تفسیر ملهم از تفاسیر قرآنی به شرح مثنوی می‌پردازد. او هر بیتی از مثنوی را به نحوی متأثر از آیه‌ای از آیات قرآن دانسته و کوشیده است تا این تفسیرها را با قرآن کریم تطبیق دهد. این در حالی است که گاهی آیات قرآن را نیز به وسیله ابیاتی از مثنوی تفسیر و تأویل می‌کند؛ چنان‌که خود در مقدمه

شرح می‌گوید: «این مقالات مولوی، اصول دین و علم تأویل است» (سبزواری، ۱۳۷۴، ص. ۴). البته این نکته را باید در نظر داشت که این روش تنها منحصر به شرح او نیست و شارحان دیگر نیز به فراخور چارچوب فکری خود به آیات قرآن استناد کرده‌اند؛ اما این روش در شرح او بسیار برجسته می‌نماید. برای نمونه، ملاحادی از همان بیت نخستین مثنوی به آیات سوره‌های ۲۹ حجر، ۸۵ اسراء، ۲۸۲ بقره، ۱۷۱ بقره، ۲۱ ذاریات، ۲۵۵ بقره، ۱۶۴ آل‌عمران، ۳۰ انسان و ۶ انشقاق اشاره دارد (رک. سبزواری، ۱۳۷۴، ص. ۱۷-۲۰). به تعبیر او، منظور از نی همان روحی قدسی آدم است که مصداقی از آیات ۲۹ سوره حجر و ۸۵ سوره اسراء است (همان، ص. ۱۷) و در تکمیل آن در روح ناطقه قدسیه به‌عنوان برترین مقام برای روح بشر به مبانی کلامی، شرع و اصول فکری اهل عرفان اشاره می‌کند.

او در ادامه به علت هبوط آدمی اشاره می‌کند و علت آن را آموختن اسمای الهی دانسته و هبوط را به‌عنوان ضرر برای نفس تلقی نمی‌کند، بخش مهمی از شرح را به داستان انسان و نقل اخبار مبتنی بر آن واقعه معطوف کرده که ادامه همان نگاه قرن‌های اولیه حکمت اسلامی است که با ابن‌سینا آغاز شد و در ابن‌عربی به اوج خود رسید و با آثار ملاصدرا تثبیت شده است. او در نهایت و علی‌رغم نظر شارحان در ارتباط با تفاسیر نی، آن را ظهور فیوضات روح در زمان نزول به عالم ماده در قالب نفس، جسم، عقل و... می‌داند (همان، ص. ۱۱۰).

سبزواری دقیقاً در شرح بیت بعد^۴ به ارتباط آن با آیات ۴۴ سوره اسراء و ۱۱۵ سوره مؤمنون و ۵۳ سوره شوری اشاره می‌کند (رک. همان، ص. ۲۳-۲۴) و پس از آن به همان شیوه در تعریف خود از «هرکسی» به داده‌های کلامی و گزاره‌های فلسفی و عرفانی رجوع می‌کند. این روش استنادی، تنها در میان ابیات غامض و پیچیده مشاهده نشده و سبزواری در برخی آیات که از لحاظ ادبی پیچیدگی خاصی ندارند، به دنبال مضمونی مشابه بوده تا بتواند ارتباطی با آیات قرآن برای آنها پیدا کند. برای نمونه بیت

خود چه جای ترک و تاجیک است و زنگ فهم کرده‌ست این ندا را چوب و سنگ

در تفسیر «کرد و ترک» می‌گوید: «چون حق تعالی با همه اشیا معیت قیومیه دارد، بالاتر مراتب از معیت نفس با بدن که «هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ» (حدید/۴) پس همه فهم و شعور دارند «إِنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ» (اسراء/۴۴) و قول تعالی: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس/۸۲) دلالت واضحی دارد بر اینکه اعیان، عارف به پروردگار خود هستند و ندای او را می‌شنوند و امثال امر او را می‌کنند» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج ۱/۱۴۱-۱۴۰)؛ یعنی روش ارجاعی او به پیش‌متن قرآنی، توسع به مفهوم تأویل نیز پیدا می‌کند. با این توضیحات، میزان ارجاعات به پیش‌متن‌های قرآنی در دفتر اول (۲۶۴)، دفتر دوم (۲۶۶)، دفتر سوم (۱۷۹)، دفتر چهارم (۲۳۹)، دفتر پنجم (۲۱۸) و دفتر ششم (۱۸۶) مشخص می‌شود.

۳-۱-۱-۲. استناد به احادیث و روایات

از روش‌های غالب در شرح ملاحادی سبزواری، استفاده از احادیث و روایات در مواضع مختلف است. برخی از منابع احادیث، ادعیه و روایات در شرح سبزواری مشخص نیست و برخی از آنها به ادعیه‌ای استناد می‌کنند که فقط در میان شیعه پذیرفته شده‌اند؛ اما امر مهم در اینجا است که ملاحادی در اقتباس خود از تفسیرهای قرآنی به روش تفسیر روایی، مأثور یا همان تفسیر نقلی نزدیک شده است، تفسیری که مبتنی بر روایات از پیامبر اسلام (ص) و امامان شیعه است (ایازی، ۱۴۱۴ق، ص. ۳۶) و اهل سنت نیز در آن رده، کلام صحابه و تابعین را وارد می‌دانند (همان، ص. ۱۵۲). این روش تفسیری، بر اساس باور مفسران شیعه و سنی، یکی از بهترین و استوارترین گونه‌های تفسیر است

(ابن عاشور، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۴). از این رو، به نظام اندیشگانی و نوع سابقه مطالعاتی ملاهادی^۵ نزدیک بوده و او به صورت آگاهانه‌ای از این روش در شرح اسرار خود بهره برده است. برای مثال، در بیت زیر:

از وی ار سایه نشانی می‌دهد شمس هر دم نور جانی می‌دهد

با بهره‌گیری از فرازهایی از دعای صباح همچون «يَا مَنْ دَلَّ عَلَيَّ بِذَاتِهِ شَمْسَ (نماد حقیقت نور) و سایه (نماد عقل کل و نفس کل) را دلایل وجود یکدیگر می‌داند و وجود شمس را دلیل اصلی تر بیان می‌کند» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۳۵/۱-۳۶) و یا در بیت زیر:

من شعیخ عاصیان باشم به جان تار هانمشان ز اشکنجه گران

بر اساس حدیث «اللهم اجعل القرآن لنا شفیعا» اذعان می‌کند که موضوع توسل و نیز شفاعت زمانی صورت می‌گیرد که در تشهد عبارت «و قرب وسیلته و ارزقنا شفاعته» بیان شود. این شفاعت از نظر ملاهادی تکوینی بوده و موجب از بین رفتن گناهان می‌شود (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۸۳/۲). همچنین در شرح بسیاری از ابیات، این شیوه جاری است که در دفتر اول (۱۱۶) دفتر دوم (۱۳۶) دفتر سوم (۵۲) دفتر چهارم (۱۱۰) دفتر پنجم (۸۲) و دفتر ششم (۷۹) مشاهده می‌شود.

۳-۱-۲. استناد به اشعار

ملاهادی سبزواری در شرح مثنوی اسرار، از ابیات برای انتقال نظام منظوری و تبیین فضای ذهنی مولانا استفاده می‌کند. او با تکیه بر بار معنایی ابیات، تلاش می‌کند تا به بهترین نحو، مفهوم هر بیت را به مخاطب منتقل کند. او این روش را در دو سطح به کار می‌گیرد:

۳-۱-۲-۱. شرح مثنوی به مثنوی

ملاهادی سبزواری، مثنوی مولانا را تفسیری منظوم از قرآن کریم می‌داند. از این رو، بخش زیادی از شرح او بر مثنوی، به شرح بیت به بیت ابیات با الهام از روش تفسیر آیه به آیه در قرآن کریم اختصاص یافته است. به عبارتی «تفسیر ابیات به وسیله ابیاتی دیگر، از همان مثنوی که یکی از آموزه‌های غیرمستقیم قرآن است اتخاذ شده است؛ چراکه درباره قرآن گفته شده است که «الْقُرْآنُ يُفَسِّرُ بَعْضُهُ بَعْضًا» و یا در خطبه هجدهم نهج البلاغه می‌خوانیم که «أَنَّ الْكِتَابَ يُصَدِّقُ بَعْضُهُ بَعْضًا» (مصطفوی سبزواری، ۱۳۸۶، ص. ۳۰۶). بنابراین یکی دیگر از روش‌های شرح سبزواری قرینه‌سازی ابیات مثنوی با یکدیگر است، بسامد این گونه تفسیرهای سبزواری بسیار زیاد بوده و استفاده وی از این روش، نشانگر تسلط او هم بر مفاهیم و مضامین شعری مثنوی و هم بر تفسیر قرآن است. برای مثال در شرح بیت زیر:

آلت حقی تو فاعل دست حق چون زنم بر آلت حق طعن دق

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۳۸۵۳/۱)

او بر این باور است که این بیت هیچ اشاره‌ای به جبری بودن انسان ندارد و با ارائه شاهد از مثنوی می‌نویسد: «این گونه کلمات مولوی را نباید بر جبر حمل کرد، با آن همه انکار جبر که گذشت و مثل قولش که:

اینکه گویی این کنم یا آن کنم این دلیل اختیار است ای صنم»

(سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۱۳/۱)

هم چنین در شرح ابیات:

هم مزاج خر شده است این عقل پست فکرش این که چون علف آرد بدست

آن خمر عیسی مزاج دل گرفت
در مقام عاقلان منزل گرفت
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۱۸۵۸/۲)

در اشاره به عقل معاش است که همواره در اندیشه ظواهر حیات است و با عقل معاد و یا دوراندیش در ستیز است
می گوید:

این به خاک اندر شد و گل خاک شد
و آن نمک اندر شد و کل پاک شد
(سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۳۳۸/۱)

۳-۱-۲-۲. استناد به ابیات دیگر شاعران

سبزواری از اشعار شاعران دیگر نیز برای تبیین بهتر ابیات مثنوی بهره جسته است. وی در شرح ابیات به اشعار شاعرانی همچون عطار، حافظ، فردوسی، خاقانی، انوری و حتی شاعران عرب مانند متنی، ابن فارض و ... استناد می کند. ملاحادی در بیان اشعار، گاهی به نام شاعر نیز اشاره می کند و گاهی بدون ذکر نام شاعر به بیان بیت منظور می پردازد. در بیت زیر:

چون که حق، رش علیهم نوره
مفترق هر گز نگردد نور او
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۱۸۵۸/۱)

پس از اینکه این بیت را اشاره به یک حدیث و دو آیه از قرآن می داند به این بیت از گلشن راز نیز استناد کرده است که:

سیاهی چون بینی نور ذات است
به تاریکی درون آب حیات است
(سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۳۸/۱)

و یا در بیت:

کای بسوزیده، برون آ تازه شو
بار دیگر خوب و خوش آوازه شو
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۳۹۱۵/۱)

اشاره به بیت انوری می کند که:

در باغ چمن ضامن گل گشت ز بلبل
آن روز که آوازه فکندند خزان را
(سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۱۷/۱)

در شرح ملاحادی، شاهد مثال های شعری عطار، بسامد زیادی دارد و پس از او، تعداد شواهد ابیات شیخ محمود شبستری و عبدالرحمن جامی از بقیه شاعران پارسی بیشتر است. برای نمونه در شرح بیت:

ما که باشیم ای تو ما را جان جان
تا که ما باشیم با تو در میان
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۶۰۲/۱)

تنها به این توضیح اکتفا کرده است که « قال الجامی - قدس سره »:

عشق تو و هستی من آتش و آبند به هم
حین تغییت بدا حین بدا غیننی
(جامی، ۱۳۷۸، ص. ۴۸۹)

ملاحادی سبزواری در شرح خود بر مثنوی، از اشعار عربی نیز برای بیان مطلب، ارائه شاهد برای لغتی خاص یا قاعده ای بلاغی استفاده می کند. در این میان، نشانه هایی از اشعار لیبید، ابوالعلا معری، حضرت علی (ع)، ابونواس، ابن سینا، ابن فارض، امروالقیس، محی الدین ابن عربی، حلاج و متنی در شرح ابیات مشاهده می شود که بسامد اشعار ابن فارض،

حضرت علی (ع) و ابن سینا بیش از دیگر شاعران است.^۶ همچنین با توجه به اندیشه فلسفی سبزواری به ابیاتی از شاعران متصوفه همچون القطب الجبلی، السید الحمیری و عبدالغنی النابلسی نیز استناد شده است. به عنوان نمونه در بیت:

جد و خویشان مان قدیمی چار طبع ما به خویشی عاریت بستیم طمع
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۴۴۸/۶)

از کتاب مشارق الدراری این گونه می‌نویسد که:

وانسی و ان کنت ابن آدم صوره فلی فیه معنی شاهد بابوتی
(سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۷۱/۳)

و یا در بیت:

آن یکی می‌گفت خوش بودی جهان گر نبود پای مرگ اندر میان
آن دگر گفت ار نبود مرگ هیچ که نیرزیدی جهان پیچ پیچ
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۱۱۷۰/۵)

سبزواری در اینجا مرگ را نیل وصال و لقای حضرت حق دانسته و به بیان امام علی (ع) می‌نویسد:

جزی الله عنا الموت خیرا فانه ابر بنا من والدینا و ارنف^۷
(سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۱۳۲/۳)

به منظور بررسی آماری بسامد ابیات و شاعران در شرح ملاحادی، جدول آماری تعداد ابیات که به تفکیک قابلیت در دفتر اول (۱۴۴)، دفتر دوم (۱۳۲)، دفتر سوم (۶۲)، دفتر چهارم (۱۰۷)، دفتر پنجم (۱۰۲) و دفتر ششم (۱۵۰) دسته‌بندی شده است، ارائه می‌شود. در این جدول، ارجاع و استشهاد به هر شاعر، تفکیک و دسته‌بندی شده است و بسامد آن، نتایج ضمنی مبتنی بر آمار را ارائه می‌دهد:

جدول شماره ۱. بسامد ابیات شاعران در شرح اسرار ملاحادی سبزواری

شاعر	تعداد ابیات	شاعر	تعداد ابیات	شاعر	تعداد ابیات
ابن عربی	۵	حسان بن ثابت	۲	فصیحی هروی	۱
ابن فارض	۷	حسین بن حسن خوارزمی	۱	فیاض لاهیجی	۱
ابن یمن	۲	حلاج	۳	فیض کاشانی	۱
ابوالفرج	۱	خاقانی	۳	قاسم انوار	۱
ابوعلی سینا	۳	خواجه عبدالقاسم انصاری	۴	قونوی	۱
ابوعلی عثمانی	۱	خواجه نصیرالدین	۱	قیس بن الملوح	۲
احطال نصرانی	۲	خیام	۲	کمال الدین اسمعیل	۳
ازرقی	۱	رضا قلی خان هدایت	۲	المتمنی	۳
اسدی طوسی	۱	سبزواری	۲۱	ملاصدرا	۱
اسمعیل الحمیدی	۱	سراج قهری	۱	میرحسینی	۱
اسیر شهرستانی	۲	سعدی	۱۲	میرفخریسکی	۱
اقبال لاهوری	۱	ستایی	۱۲	نایفه دیبانی	۱
امام علی (ع)	۱۴	سهروردی	۱	نشاط اصفهانی	۳
امام فخر رازی	۱	سیوطی	۱	نظامی	۵
امروالقریس	۴	شبه‌سری	۴۰	نظیری نیشابوری	۱
امیر خسرو دهلوی	۴	شمس مغربی	۱۵	وحشی بافقی	۱۰
انوری	۶	شیخ ابوسعید اینی	۱۱	همدانی	۱
اوحدی مراغه ای	۳	النجیر	۹	بی نام	۳۱
		شیخ بهایی	۱		
باباافضل کاشانی	۴	شیخ میهنی	۱		
بابافغانی	۲	صاحب سلسله الذهب	۱		
بیات اصفهانی	۱	صائب	۲		
جایی	۳۷	عراقی	۹		
حاج میرزاخان لوسانی	۱	عطار	۵۳		
حافظ	۲۱	قاریایی	۱		
حسام الدین	۱	فردوسی	۱		

تحلیل بسامد استشهاد به اشعار در شرح اسرار، دلالت بر توجه و حتی گرایش فردی نویسنده و میزان انس او با این پیش‌متن‌ها دارد؛ به طوری که ابیات شاعرانی همچون عطار، شبستری، جامی و حافظ از میزان فراوانی بیشتری برخوردارند. این امر می‌تواند به گرایش عرفانی و ذوق او در فلسفه صدرایی و شهودی نیز وابسته باشد. همان‌طور که در ادامه پژوهش اثبات خواهد شد، ملاحادی در شناخت فلسفی خود از جهان، بر شناخت شهودی و اشراقی تکیه دارد. از این رو، شاعرانی که بخش ذوقی و ادبی پیش‌متن‌های ذهنی او را احاطه کرده‌اند، این وجه معرفتی و شناختی را تقویت می‌کنند. از سوی دیگر، بسامد و تکرار زیاد ابیات این شاعران، بر وجه خویشاوندی و قرابت هدف و روش شناخت میان این شاعران و مولانا از نگاه ملاحادی سبزواری تأکید می‌کند.

۳-۱-۳. سطح واژگانی

در شرح نویسی، اکثر شرح‌ها به مفردات و ترکیبات یک واژه از میان معانی متعدد می‌پردازند. بدین منظور، ابعاد مختلف واژه از جمله مفردات و معانی بررسی می‌شود تا معنا، ریشه و لفظ آن مشخص شود. ملاحادی نیز با دقت بر این امر، مفردات و ترکیبات هر واژه را به صورت مجمل و تفصیلی، توضیح داده است. افزون بر معناشناسی، مواردی همچون اشتراک لفظی، گسترش معنایی واژگان، اشتقاق و ... نیز در شرح او لحاظ شده است. البته باید توجه کرد که سبزواری گاه در شرح لغات، تنها به واژه‌هایی می‌پردازد که از نظر خود او مبهم بوده و معنای کلی بیت را نادیده گرفته است، در حالی که در دیگر واژه‌های همان بیت، دشواری‌هایی وجود دارد که بدون شرح باقی مانده است. به‌طور کلی، غرض ملاحادی از ذکر برخی ابیات، فقط بیان معنای لغوی برخی از واژگان بوده است. برای نمونه:

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست لیک کس را دید جان دستور نیست

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۸/۱)

ملاحادی در این بیت تنها به معنای لغوی واژه «دستور» بسنده کرده و از شرح کلی بیت صرف نظر می‌کند. «دستور: (فارسی) رخصت، چو دستوری» (سبزواری، ۱۳۷۴، ص. ۲۵). او در بیشتر ابیات، به ارائه معنای لغوی واژگان اکتفا می‌کند و در موارد بسیار محدودی، به بررسی ابعاد مختلفی از آنها همچون ریشه کلمات، گسترش معنایی، اشتراکات لفظی و ... می‌پردازد؛ اما در تبیین واژه‌ها و ارائه معنای تحت‌اللفظی از بیت به چند روش زیر عمل کرده است:

۳-۱-۳-۱. شرح بر مبنای اشتراک لفظی

در اشتراک لفظی، یک واژه بیش از چند معنی دارد. به عبارت دیگر «مشترک لفظی عبارت از لفظی است که در مواضع گوناگون به معنای مختلفی استعمال می‌شود و اهل زبان هیچ‌علاقه یا قدر مشترکی میان معانی آن نمی‌یابند» (انیس، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۹). اشتراک در اصل و ریشه لغات هم‌آوا نیز در این حوزه قرار می‌گیرد. از این رو، ملاحادی در بیت:

گر چو پيله چشم بر هم می‌زنی در سفینه خفته‌ای ره می‌کنی

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۵۳۷/۴)

پيله را به معنای مختلف تفسیر می‌کند، از جمله: «۱- ابریشمی که کرم بر گرد خود می‌تند ۲- کیسه و خریطه ۳- نوعی از گیاه و دارو و پيله‌ور که دارو فروش را گویند ۴- پلک چشم ۵- هر گره، به‌خصوص گرهی که در میان دمل به هم رسد. ۶- چرک و ریمی که از زخم برآید ۷- صحرا و زمین وسیعی که در میان دو رودخانه واقع شود ۸- پیکان تیر و بسیاری از این معانی در کلام مولوی راه دارد» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۶۴/۲). این روش در مترادف‌آوری، یک سبک

معمول در شرح او به‌شمار می‌رود. در این خصوص به موارد (همان، ج. ۲۷/۱، ۳۲۲، ج. ۲/۳۳۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ج. ۸/۳ اشاره می‌شود. (۳۱)

۳-۱-۳. اشاره به تخصیص معنایی

در این شیوه که میان شارحان متداول است، مlahادی به شرح و توضیح یک واژه در بیت اکتفا می‌کند. برای نمونه در بیت:
جمله عالم زین سبب گمراه شد کم کسی ز ابدال حق آگاه شد
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۱/۲۶۴)

ملاهادی سبزواری تنها به تفسیر واژه «ابدال» می‌پردازد و دو معنای مختلف برای آن ارائه می‌کند: «آن است که وجود او مبدل شده، چه احکام امکان در او مستهلک و احکام وجوب غالب شده که متخلق به اخلاق الله است یا آن است که بعضی طبقات از اولیا، بدل از بعضی می‌شوند» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۱/۴۴). پس از آن، منظور از «ابدال» را مطلق اولیا می‌داند و معتقد است که استعداد آنان در این امر نقشی ندارد.

۳-۱-۳. اشاره به گسترش معنایی^۸

سبزواری سعی دارد که در این شیوه، به دامنه معنایی و تواردها در گستره گفتمانی و فرهنگی آن توجه کند و از این طریق در تبیین معنای بیت نقش تاثیرگذارتری ایفا کند. برای نمونه در شرح بیت
ظاهر و باطن ندارد حبه‌ای مفلسی، قلبی، ذغایی، دبه‌ای
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۲/۶۶۵)

ملاهادی، واژه «مفلس» را به کسی تفسیر می‌کند که به جز سراب چیزی ندارد و همه نقصان‌ها و عدم‌ها در او جمع شده است. او سپس با ارجاع به آیه ۲۶۸ سوره بقره و مرتبط کردن این پوچی و هیچی به شیطان، به ارتباط معنایی واژه با حوزه داده‌های گفتمانی و ارتباط با عقل و جهل می‌پردازد (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۱/۲۵۶). در این‌باره نیز می‌توان به (همان، ج. ۱/۲۵۹، ۲۶۳، ج. ۲/۱۰۰، ۲۵۳، ج. ۳/۴۲، ۳۰۹) اشاره کرد.

۳-۱-۳. شرح واژه بر مبنای اضداد^۹

در نوعی دیگر از اشتراک لفظی، باید به روش تقابلی و شرح واژگان اضداد اشاره کرد. واژه‌ای که همزمان به دو معنای متباین اطلاق شود در این گروه جای می‌گیرد. برای مثال در بیت:
حق مادر بعد از آن شد کان کریم کرد او را از جنین تو غریم
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۳/۳۲۵)

سبزواری در این بیت، غریم را در دو معنای قرض‌دهنده و قرض‌دار شرح می‌دهد.

۳-۱-۳-۵. استفاده از روش تصحیح و جایگزینی

یکی از ویژگی‌های مهم شرح مlahادی، استفاده از روش اجتهادی در شرح ابیات با مراجعه به تصحیح اجتهادی است. وی برخی واژه‌ها را با توجه به معنای بیت، تصحیح کرده و واژه‌ای دیگر را جایگزین آن کرده است که با واژه‌های دیگر و با کل بیت تناسب معنایی بهتری دارد. مlahادی در این روش، سایر نسخه‌های مثنوی را بررسی کرده و از نسخه‌ای که از نظر او صحیح و معتبرتر می‌نماید، بهره می‌برد. او در مواردی، صورتی از بیت را که در یک نسخه آمده است، بر وجه دیگر آن در نسخه دیگر ترجیح می‌دهد. برای نمونه در بیت:

در عیادت شد رسول بی‌ندید آن صحابی را به حال نزع دید
 ملاهادی سبزواری این بیت را به این نحو که در دیگر نسخ آمده صحیح می‌داند نه آن گونه که در نسخه اساس او
 نوشته شده است:

چون عیادت رفت پیغمبر ندید آن صحابی را که در نزعی رسید
 (مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۲/۲۲۱۳)

چون در این صورت با بیت بعدی خود متناقض می‌شود^{۱۰} (رک. سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۱/۳۵۰)، یا آنکه در بیت:
 این امانت در دل و دل حامله است این نصیحت‌ها مثال قابله است

ملاهادی در شرح این بیت، «در دل و دل حامله» را نسخه صحیح‌تر می‌داند و آن را بر «در دل و جان حامله» که جان
 موضوع و حامل محمول است، ترجیح می‌دهد. پس امانت، امانت‌الله است که خلافه‌الله باشد که مدلول «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ
 ...» است (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۱/۳۶۴). در این حوزه، موارد متعددی مشاهده می‌شود.^{۱۱}

۳-۱-۴. سطح بلاغی

توجه به بلاغت کلام در گره‌گشایی از متون، نقشی اساسی ایفا می‌کند و بررسی دقیق آن در شرح‌نویسی بسیار
 ضروری است؛ زیرا کشف زیبایی‌های اثر در بسیاری از مواقع به کشف معانی و منویات مؤلف منتج خواهد شد.
 سبزواری نیز در شرح ابیات به مسائل بلاغی در هر سه حوزه علم بیان، بدیع و معانی اهتمام ورزیده است. وی با استفاده از
 علم بیان که دلالت بر معنای ذهنی دارد، برخی از معانی آشکار و پنهان در مفاهیم و معانی ابیات را با استفاده از شیوه‌هایی
 همچون تشبیه^{۱۲}، استعاره^{۱۳}، مجاز^{۱۴}، کنایه^{۱۵} و استفهام انکاری^{۱۶} شرح داده است. در حوزه بدیع نیز به صنایع بدیعی
 همچون مراعات‌النظیر^{۱۷}، تمثیل^{۱۸}، ایهام^{۱۹}، ایهام تناسب^{۲۰}، تلمیح^{۲۱}، جناس^{۲۲}، ذم شبیه به مدح^{۲۳} و ذوالوجهین^{۲۴} اشاره
 کرده است. از مهمترین اشارات بلاغی سبزواری در حوزه بدیع لفظی و معنوی است؛ اما در کل، شرح او فاقد رویکردی
 ادبی است. او در شرح خود بیش از آنکه بر زیبایی‌شناسی متمرکز باشد، به جنبه‌های دیگر متن می‌پردازد.

۳-۲. بررسی محتوایی شرح اسرار

پس از بررسی ساختاری شرح ملاهادی که بر معادل‌سازی واژگان، تفهیم لایه‌های معنایی و شگردهای بلاغی
 متمرکز بود، این نکته مشخص می‌شود که او در پی یافتن ارتباطی مشترک میان معنای ابیات و مفاهیم فلسفی، عرفانی و
 کلامی است. او در شرح خود با تأسی به مقولات کلامی، نهضت صدرایی، نهضت ابن عربی، مقولات نوافلاطونی و
 افلاطونی و مقولات اشراقی به تبیین مسائل حکمی و فلسفی در شرح مثنوی می‌پردازد. به عبارتی، در کتاب شرح اسرار،
 مخاطب بیشتر با رویکردی عرفانی-فلسفی مواجه است و در لایه محتوایی آن، غلبه شرح و تبیین مبانی فلسفی و عرفانی
 و گزاره‌های کلامی و ... بر متن مشاهده می‌شود. سبزواری در مواجهه با ابیات، همچون یک فیلسوف به استدلال
 می‌پردازد و به صورت منطقی در یک موضوع بحث کرده و از طریق طرح سؤال و پاسخ منطقی به آن به یک نتیجه
 منطقی می‌رسد. از مهمترین مبانی که ملاهادی بدان مراجعه می‌کند، به مقولات زیر اشاره می‌شود:

۳-۲-۱. مقولات کلامی

علم کلام به بررسی بنیان‌های اعتقادی و جهان‌بینی دینی بر پایه مستدللات عقلی و نقلی می‌پردازد. ملاهادی نیز با بیان
 مسائل اعتقادی اعم از انسان، جهان، معاد و ... ابیات مثنوی را شرح داده است. برای نمونه در شرح نخستین بیت مثنوی،

«نی» را به روح قدسی آدمی تفسیر می‌کند که از عالم امر و مجردات، بلکه نخبه عالم امر است. او با شرح نشأت سابقه که مدلول کلام حق و اهل حق است، شرح کلامی مبسوطی در این زمینه ارائه می‌دهد (رک. همان، ص. ۱۷) و یا در بیت:

زان که مرگم هم چو من شیرین شده است مرگ من در بعث چنگ اندر زده است

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۳۹۲۶/۱)

سبزواری با شرح دو عالم دیگر پس از مرگ، به شرح وجوه عالم آخرت که یکی عالم صوری و دیگری عالم روحانی است اشاره می‌کند. او در ادامه به شرح مفصلی از مبانی کلامی در این خصوص می‌پردازد (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۱۸/۱). شرح ابیات (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۴/۱، ج. ۱۸۰/۲، ج. ۲۲۶/۳) از جمله اشارات کلامی سبزواری است که نشان از غلبه نگاه او به مکاتب کلام اسلامی دارد.

۳-۲-۲. مقولات افلاطونی

تسلط ملاحضاتی به نظام اندیشگانی افلاطون، یکی از ویژگی‌های بارز شرح او به‌شمار می‌رود. اقبال لاهوری، نگارنده شرح اسرار را بزرگ‌ترین متفکر عصر اخیر ایران می‌داند و او را نماینده گرایش فلسفه ایرانی به فلسفه اصیل افلاطونی قلمداد می‌کند (عباسی، ۱۳۹۲، ص. ۳۵۷). این امر، نشان‌دهنده شناختی است که از نشانه‌های متنی او به جای مانده است. از این رو، در شرح اسرار مشاهده می‌شود که در تبیین ابیات، به بخش مهمی از نظام افلاطونی ارجاع داده می‌شود. برای نمونه در بیت:

پس بود دل جوهر و عالم عرض سایه دل چون بود دل را غرض؟

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۲۲۶۶/۳)

ملاحضاتی سبزواری، دل را اصل و عالم را سایه آن می‌داند؛ بنابراین عالم مجردات سایه قلب انسان کامل است و عالم حیوانات، سایه حیوانیت او است. عالم نباتات سایه نباتیت او و به‌همین صورت، باقی صفات و خصائص او چنین است. پس هدف عالم دل است. این امر از آن روست که به بیان افلاطون عالم نمود عالم حقایق و عالم سایه‌ها است. به عبارتی، این دنیا مصادیقی جزئی از حقایق عالم مثل است. در این زمینه، افلاطون از مثال غار استفاده کرده و نسبت انسان را به اشیا را همچون نظاره‌کنندگانی می‌بیند که بر دهانه غاری نشسته و سایه‌هایی که به‌صورت متحرک بر دیوار هستند را مشاهده می‌کند و در عین حال آن را حقیقت تصور می‌کند. درحالی‌که حقیقت مشخصی در پشت آن نهفته است (افلاطون، ۱۳۴۸، ص. ۲۲۶) و یا آنکه در شرح بیت:

هرچه در پستی است آمد از علا چشم را سوی بلندی نه هلا

سبزواری سایه را به دلیل تیرگی و تاریکی، با مفهوم کثرت متناسب می‌داند. از نظر او هر آنچه در این عالم موجود است، سایه‌ای از حقیقت وجود است. او در این باره می‌گوید: «همه موجودات این عالم ادنی، اظلال و عکوس موجودات عالم اعلی است و در حقیقت همه وجودات و ماهیات، اظلال وجود احدی و اسماء و صفات و اعیان ثابتان مقام واحدیت‌اند» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۳۴۲/۱).

سایه‌ای و عاشقی بر آفتاب شمس آید، سایه لا گردد شتاب

وی همچنین بدن را سایه روح می‌داند و روح را سایه حق: «بدن، سایه روح است؛ بلکه سایه سایه است که مثال باشد، بلکه سایه یزدان بود بنده خدا» (همان، ص. ۴۱۷).

۳-۲-۳. دیدگاه ابن عربی

آشنایی ملاحادی با اندیشه ابن عربی در شرح منظومه او مشاهده می‌شود. او در شرح برخی از ابیات، خواننده را با آراء و اندیشه ابن عربی روبرو می‌کند که این امر نشان‌دهنده جایگاه محوری ابن عربی در نظام فکری اوست. اشاره به اعیان ثابت، از کلیدی‌ترین اصطلاحات ابن عربی است. این اصطلاح را خود او وضع کرد و عارفان و فیلسوفان دیگر نیز از آن استفاده کرده‌اند. او درباره بیت:

کز نیستان تا مرا بریده‌اند در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۲/۱)

می‌نویسد: «و اما نیستان تأویلش آن است که جمیع موجودات در عالم ازلی بودند اما وجودشان، پس بسیط الحقیقه کل الوجود و کله الوجود، به نحو کثرت در وحدت و وحدت در کثرت» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۲۲/۱) و در بحثی مفصل به شئون ذاتیه و حروف، مرتبه و غیب اول و تعین اول و غیب ثانی و اعیان ثابت و ... از منظر ابن عربی می‌پردازد. (رک. همان: ج ۲۰/۱-۲۱) و در ادامه و در شرح بیت:

من به هر جمعیتی نالان شدم جفت بد حالان و خوش حالان شدم

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۵/۱)

ملاحادی منظور از جمعیت را حکایتی از جمعیت اصلیه ازلی می‌داند که به اعتقاد او، انسان کامل مظهر جمیع اسماء و صفات الهی است که صفت قهر و لطف توامان با یکدیگر در او موجود است و با همگان اعم از صالح و طالح معاشرت می‌کند؛ بنابراین رحمت رحمانیه به مؤمن یا کافر اختصاص ندارد. از آنجا که از دیدگاه ابن عربی رحمت، امری وجودی است که کار وجودبخشی به موجودات را انجام می‌دهد و به‌حدی گسترده است که غضب را هم شامل می‌شود و گسترده‌بودن آن به علت وسعت ذکر رحمت است (ابن عربی، ۱۳۸۱، ص. ۳۱). از این رو، بیت را از این منظر، تفسیری عرفانی خواهد کرد و یا در بیت:

او چو عقل و خلق چون اعضای تن بسته عقل است تدبیر بدن

(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۲۳۴۳/۵)

انسان کامل را که از نظر ابن عربی به مثابه «روح» و عالم به مثابه کالبدی برای آن است و مدبر خلایق دانسته (زمانی، ۱۳۸۱، ج. ۶۴۳/۵) روح الهی را چون قطب بر همه حاکم دانسته است.

۳-۲-۴. دیدگاه صدرایی

اصول حکمت سبزواری دقیقاً همان اصول حکمت صدرایی است، با این تفاوت که به‌صورت فشرده و منظم آن را بیان کرده است. سبزواری در مسائلی همچون حرکت جوهری و وحدت وجود از ملاصدرا پیروی کرده و در برخی موارد با او اختلاف نظرانی نیز داشته است. یکی از مبانی عرفانی که همواره سبزواری در شرح مثنوی به آن نظر داشته، مسئله وحدت وجود به معنای سریان حق به سبب احاطه قیومی او نسبت به ذات است. به گونه‌ای که تمامی موجودات فعل حق به حساب می‌آیند. در این باب آشتیانی معتقد است که: «یکی از مبانی مهم و اساسی فلسفه ملاصدرا و حکیم سبزواری مسئله وحدت وجود است که تحقیق کامل کثیری از مبانی اعتقادی بر آن توقف دارد» (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۱۵۶). او که به تبعیت از ملاصدرا قائل به وحدت وجود فلسفی است که کثرت‌ها را اعتباری حقیقی و بنیادی دانسته است

(رک. بهروان، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۳) در شرح بسیاری از ابیات با محوریت وحدت وجود، صدرایی ظهور کرده است. برای نمونه در بیت:

ما عدم‌هاییم و هستی‌های ما تو وجود مطلق فانی نما
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۶۰۲/۱)

سبزواری معتقد است که هستی‌های ما، اعتباری هستند، از آن‌رو که مضاف به ما هستند. او در این باره می‌گوید: «هستی‌های ما هم اعتباری است، از آن جهت که مضاف به ماست و هر چند هستی‌ها بالذات اصیل‌اند و از جهت اضافه به حق وجوب دارند و وحدت دارند و تو [خدا] فانی نمایی؛ یعنی از شدت ظهور، پنهانی و حقیقت وجود صرف، محاط عقل نمی‌شود و تعینات، پرده چهره وجود است و در واقع، ماهیات فانی‌اند در وجود و اول وجود، اوست و ما هست نماییم» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۶۷/۱). به اعتقاد ایزتسو در این موقعیت، وجود و ماهیت از نظر شناخت هستی در نظریه ملاصدرا و سبزواری در یک سطح قرار نمی‌گیرد. براساس درک اشراقی عرفانی در صورت تجلی «وجود مطلق» استقلال و انسجام از ماهیات سلب می‌شود (ایزوتسو، ۱۳۸۸، ص. ۵). از این‌رو ملاهادی می‌نویسد: «چون فرق میان وجود عنوانی و وجود حقیقی را درک کردی، پس بدان که این وجود عنوانی را کسی عین ذات واجب‌الوجود، بلکه عین ذات ممکنات ندانسته است» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۶۶/۱)، یا برای نمونه در بیت دیگری چون

پرده خورشید از نور رب است بی نصیب از وی خفاش است و شب است
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۱۲۰۵/۶)

به اعتقاد ملاهادی، بنابر آنچه ملاصدرا نور را یکی از اسماء الهی می‌داند و معتقد است که: «منظور از نور، تنها نور محسوس مادی نیست و هر شیئی که ظاهراً بذاته و مظهرأ لغيره باشد چه مادی و چه غیر مادی، نور است» (ملاصدرا، ۱۳۹۲، ج. ۱۱۵/۴). علت نور رب گفتن مولانا را نیز به همین دلیل دانسته که نور ظاهری نیز از خداوند بوده و طبق آیه ۳۵ سوره نور، خداوند نور آسمان‌ها و زمین است و بر آن است که «هر موجودی از نور حق تعالی نصیبی دارد و بی نصیب او متصور نیست. حتی خفاش اعیان ثابته و ماهیات امکانیه، وجود، عین مرتبه ذات سرابی آنها و جزء نیست و حتی شب عدم که هر چه تحلیل کنی یا توهم و تعلق کنی، وجودی است. پس قابل و مقابل همه را منور دارد» (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۳۰۹/۳).

۳-۲-۵. مقولات اشراقی

با توجه به تمامی مبانی نظری یادشده، سبزواری با الهام گرفتن از آراء سهروردی، بسیاری از ابیات مثنوی را شرح می‌دهد تا حدی که او را زنده‌کننده فلسفه اشراق می‌دانند (علوی مقدم، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۲). به همان روش‌های یادشده در قسمت‌های پیشین، او با آوردن بیتی به شرح آن از منظر سهروردی می‌پردازد. او که در بیت:

روزها گرفت گورو باک نیست تو بمان ای آنکه چون تو پاک نیست
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۱۶/۱)

روزها را به عنوان انوار جزئی دانسته که از یک منظر فانی در کل نور هستند. در چارچوب فکری سهروردی وجود نور اصلی در رأس عالم بوده و بالاتر از آن چیزی نیست که همان نور مقدس، محیط، قیوم، غنی مطلق و ... است. به بیان سهروردی «چون از اصل جز یکی صادر نمی‌شود، لذا یک نور اصلی وجود دارد که نور اقرب و همان عقل اول فلسفه ابن سینا و فارابی است. این نور نسبت به نور بالاتر خود سافل و نسبت به نور پایین‌تر از خود غلبه دارد» (سهروردی، ۱۳۵۵، ص. ۱۳۵-۱۳۶) و یا در شرح بیت:

کل عالم صورت عقل کل است کوست بابای هر آنک اهل قل است
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۳۲۵۹/۴)

از آنجا که شیخ اشراق نیز علم به خود را علم حضوری قلمداد می‌کند، ویژگی‌های آن را بی‌واسطه بودن، دخیل نکردن صورت و مفهوم و فقدان هر گونه قواعد منطقی می‌داند. سبزواری نیز به همین دلیل و به علت مسبوق بودن تمام صور عالم به علم حق، در تبیین و تشریح مصراع اول این بیت بر حق بودن علم حضوری تأکید می‌کند و بیت را از منظر سهروردی تحلیل می‌کند (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۵۰۱/۱). در بیت:

می‌رسید از دور مانند هلال نیست بود و هست بر شکل خیال
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۶۹/۱)

اعتقاد سبزواری بر این است که از خیال دو مفهوم استنباط می‌شود که یکی از آنها قوتی از نفس ناطقه است و مفهوم دوم که در اینجا منظور است «صور مخزونه» است که حاصل تخیل است. سبزواری در این بیت، اصل واژه خیال را شرح می‌دهد و معتقد است:

آن خیالاتی که دام اولیاست عکس مه‌رویان بستان خداست
(مولوی، ۱۳۹۳، ج. ۷۲/۱)

خیال در اصطلاح فلسفی به معنی «خزانه و نگهبان قوه مصور آدمی» تعریف می‌شود. سبزواری در این بیت منظور از خیالات را دسته‌ای از دریافته‌ها و مکاشفات سلوکی و عرفانی می‌داند که عرفا منشأ آن را جهان خیالی و عالم مثال دانسته‌اند. به عبارتی «خیال، رقایق حقایق و امثله مجردات و صور معانی است که در کشف صوری مشاهده می‌کنند. چه نقوش کاینات در عالم مثال و نفوس فلکیه و مبادی اعلی از اینها محفوظ است و نفس ناطقه را که امری است ربانی و سری است سبحانی از اتصال به آنها حاجبی نیست به جز شواغل حسیه» (سبزواری، ۱۳۷۴، ص. ۳۱) که برداشتی است از آنچه قطب‌الدین شیرازی شارح آثار شیخ اشراق می‌گوید که: «صور خیالیه در ذهن موجودند چرا که کبیر در صغیر نقش نمی‌بندد و نه در اعیان و عالم مشخص و گرنه هر کس با حواس سلیم به مشاهده آن توفیق می‌یافت ولی آن صور، عدم محض هم نیستند و اگر چنین بود متصور نمی‌شدند و بعضی از آنها از بعضی دیگر تشخیص داده نمی‌شدند و نمی‌شد در باب آنها احکام مختلف صادر کرد و چون وجود حقیقی دارند ولی نه در اعیان و نه در عالم عقول پس ناگزیر باید در ناحیه‌ای دیگر موجود باشند و همین ناحیه دیگر است که جهان مثال و ادراک خیالیه نام» (شیرازی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۶).

۴. نتیجه‌گیری

با توجه به متن شرح اسرار، نشانه‌های قرابت و همانندی قرآن و مثنوی معنوی به عنوان «قرآن عجم» در دیدگاه ملاحادی مشاهده می‌شود. او با بهره‌گیری از تفاسیر قرآنی و با در نظر گرفتن مخاطبان خاص و عام، به شیوه تفسیر جامع قرآنی، از روشی التقاطی در تجمیع داده‌ها استفاده می‌کند. او سطح زبانی و بلاغی را در شرح لایه معنایی برای عموم مخاطبان و سطح فلسفی و کلامی را برای مخاطبان خاص و پیشرفته به کار برده است. از این رو، موضوعیت مخاطب ذهنی در خود آگاه ملاحادی، شرح او را به شرحی چند جانبه با گرایش فلسفی و کلامی مبدل کرده است. این امر به تفسیر ملاحادی از مخاطبان احتمالی شرح اسرار باز می‌گردد. پرداختن به سطح اولیة زبان و شرح واژگان در سطح اولیه، موضع

ملاهادی را در برابر مخاطب به سطح عام و همپوشانی اکثریت، گسترش داده است. مؤید این امر در شرح ابیات و در لایه بلاغی مشاهده می‌شود که شارح، بیش از هر چیز به سطح بدیع و آن هم از نوع لفظی پرداخته و در مرحله بعد بدیع معنوی و سپس به سطح بیانی زبان تمرکز داشته است. کم‌رنگ بودن تمرکز شارح بر تحلیل بلاغی متن در لایه معانی، افزون‌بر احتمال اشراف اندک ملاهادی بر این سطح از بلاغت، ریشه در مفروض بودن و اولویت مخاطب عام در نهان ذهن ملاهادی نیز دارد.

از سوی دیگر، استناد و بهره‌مندی بسیار او از آیات و روایات در شرح اسرار، بر استیلا و تفوق این پیش‌متن‌ها در نظام تداعی و استدلالی شارح دلالت دارد که این امر با توجه به سابقه تحصیلی و مراودات علمی و مباحثات او با صاحبان تفسیر، شرح مثنوی ملاهادی را به شرحی فلسفی با سیاق تفاسیر قرآنی تبدیل کرده است. نشانه‌های تأییدکننده آن، افزون‌بر شرح بیت با آیه و روایت، می‌تواند به کاربرد روش شرح بیت به بیت ناظر باشد که روشی برخاسته از شرح آیه به آیه در تفسیر قرآنی است. از سوی دیگر داده‌های آماری در فراوانی استناد به آیات در دفتر اول، دوم و چهارم و همسانی این آمار در بهره‌مندی از روایات و احادیث در همین دفترها، افزون‌بر ظرفیت تفسیری در این بخش‌ها در دو سطح آیات و احادیث، می‌تواند بر اولویت‌بندی برابر این دو سطح در خودآگاه و ناخودآگاه شارح دلالت کند. این امر، به رویکرد شیعی ملاهادی در حوزه قرابت نص و حدیث و برابر نهادی اعتباری اشاره دارد و شرح او را به دلیل گرایش‌های کلام شیعی، تا حدودی نوآورانه قلمداد کرد.

از سوی دیگر، غلبه شواهد عطار، شبستری، جامی و حافظ در میان شاعران فارسی‌زبان، بر غلبه مشرب تصوف عراقی و گرایش او بر عرفان شهودی راجع است که در کنار مشرب فلسفی او و ارجاعات متنی او به مقولات موسوم به فلسفه اشراقی و شهودی صدرایی، به ارتباط ذهنی و حتی گرایش فردی او نسبت به این مشرب دلالت دارد. از سویی استشهاد او به ابیات منسوب به علی بن ابی طالب (ع)، برخاسته از مکتب شیعی او و محیی‌الدین عربی برخاسته از منش عرفانی و فلسفی اوست که در هر دو ساحت، نوآورانه و بدیع بوده است.

در خصوص لایه فلسفی - کلامی شرح اسرار، تلاش او بر ارائه مبانی تفکر کلامی، فلسفی و عرفانی است؛ به طوری که بیشتر مطالب موازی و گاه غیرمرتبط را تشریح می‌کند که به نظر می‌رسد او شرح اسرار را در برخی مواضع، بهانه‌ای برای تشریح و توضیح عقاید و آرای حاکم بر حکمت متعالیه ملاصدرا، اندیشه ابن عربی، مقولات اشراقی و اندیشه‌های افلاطون در نظر داشته است. این بخش از شرح او، افزون‌بر اینکه به مخاطب خاص تعلق دارد، در بخش تبیین، شرح و توضیح لایه معنایی، غلبه داده‌های معرفتی بر انتظارات مخاطب از شرح بیت مشاهده می‌شود و مخاطب بیش از درک موضع مولوی، حوزه تفکر شارح را در پنج سطح الف) کلام شیعی، ب) فلسفه مشائی و استدلالی ارسطویی، ج) فلسفه اشراقی سهروردی، د) اصول عرفانی محیی‌الدین عربی، ه) الهیات ملاصدرایی درخواهد یافت. مشاهدات نشان می‌دهد که ملاهادی در ترکیب این سطوح از حوزه معرفتی، بیشتر متأثر از مشرب فکری ابن عربی و ملاصدرا است.

پی‌نوشت‌ها

۱. تفسیر ستین نوعاً من انواع علوم القرآن

۲. تفسیر ابن مسعود

۳. فضایل القرآن

۴. هر کسی کو دور ماند از اصل خویش باز جوید روزگار وصل خویش
۵. از میان تفاسیر روایی شیعه می‌توان به تفسیر عیاشی، تفسیر قمی، تفسیر نورالثقلین و تفسیر البرهان اشاره کرد.
۶. رک. نجاریان، محمدرضا (۱۳۸۷). حاج ملاحادی سبزواری و اشعار عربی در شرح مثنوی معنوی مولانا.
۷. این بیت به صورت دیگری مشهور است:
- جزی الله عنا الموت خیراً فانه
أبرُّ بنا من کل شیء وأرأف
۸. توضیح بستر گفتمانی و فرهنگی هر واژه
۹. در اشتراک لفظی یک واژه در معانی مختلف به کار می‌رود بدون آنکه تضادی میان آن معانی وجود داشته باشد، اما در اضداد دو معنی با یکدیگر کاملاً متضادند.
۱۰. نیت مومن بود به از عمل اینچنین فرمود سلطان دول
۱۱. (همان: ج. ۱: ۳۰، ۴۳، ۴۵، ۱۲۲، ۱۲۵، ۲۳۱؛ ج. ۲: ۳۹، ۱۹۵؛ ج. ۳: ۲۹۷، ۴۰۳، ۴۱۰).
۱۲. (سبزواری، ۱۳۷۴؛ ج. ۱: ۷۶، ۹۴، ۱۱۲، ۱۲۸؛ ج. ۲: ۱۷۹؛ ج. ۳: ۱۳، ۱۷۳، ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۵۷، ۳۸۸).
۱۳. (همان: ج. ۱: ۲۵۳).
۱۴. (همان: ج. ۱: ۹۴).
۱۵. (همان: ج. ۱: ۲۵، ۲۷۶، ۲۸۳، ۲۸۷، ۳۰۳، ۳۴۳؛ ج. ۲: ۲۳۱، ۳۶۵؛ ج. ۳: ۲۹، ۳۳، ۵۳، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۸۳).
۱۶. (همان: ج. ۲: ۳۳۳، ۳۸۷؛ ج. ۳: ۵۰، ۱۵۵).
۱۷. (همان: ۸۶ و ۱۱۷).
۱۸. (همان: ج. ۱: ۵۰، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۹۰، ۲۶۱، ۳۵۴، ۴۱۷؛ ج. ۳: ۲۰۶، ۲۴۵، ۴۵۹).
۱۹. (همان: ج. ۱: ۸۴، ۳۰۸؛ ج. ۲: ۴۱۸، ۱۹۰؛ ج. ۳: ۱۳، ۳۹، ۴۹، ۶۹، ۶۱، ۷۰، ۲۱۶، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۶۵).
۲۰. (همان: ج. ۱: ۶۵، ۱۲۸، ۱۶۷، ۲۱۰، ۲۴۴، ۳۲۰، ۳۶۰، ۳۹۷، ۴۰۳؛ ج. ۲: ۹، ۳۸، ۴۷، ۶۴، ۱۰۴، ۱۲۰؛ ج. ۳: ۴۹، ۱۱۲، ۱۷۱، ۲۴۵، ۲۵۷).
۲۱. (همان: ج. ۱: ۲۲۰، ۲۷۹، ۲۸۸، ۳۵۲؛ ج. ۲: ۱۹، ۴۸، ۱۴۷، ۳۷۳؛ ج. ۳: ۳۳، ۲۳۶، ۳۰۱، ۴۱۶).
۲۲. (همان: ج. ۱: ۸۹، ۱۰۸، ۱۱۷، ۱۲۶، ۱۵۵، ۱۲۷، ۱۸۸، ۲۰۹، ۲۱۴، ۲۲۵، ۲۳۴، ۲۴۴، ۲۵۳، ۲۷۰، ۳۱۸، ۳۵۷؛ ج. ۲: ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۲۷، ۷۹، ۹۹، ۱۳۴، ۱۵۱، ۳۱۹، ۳۷۰، ۴۱۰، ۴۳۲؛ ج. ۳: ۸، ۳۵، ۷۵، ۹۳، ۹۴، ۱۲۷، ۲۰۶، ۲۱۵).
۲۳. (همان: ج. ۱: ۴۲۶).
۲۴. (همان: ج. ۱: ۱۷۵؛ ج. ۳: ۱۰۰، ۱۷۳).

منابع

- آشتیانی، جلال‌الدین (۱۳۷۰). *رسائل حکیم سبزواری*. انتشارات اسوه.
- ابن عربی (۱۳۸۱). *آینه سالکان: مجموعه‌ای از حکایات، حالات و مکاشفات اولیاء در فتوحات مکیه (علی فضلی، مترجم)*. نشر آل علی.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۳۶۳). *تفسیر التحریر والتنویر (ج. ۱۴)*. الدار التونسیة للنشر.
- افلاطون (۱۳۴۸). *جمهور (فؤاد روحانی، مترجم)*. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اقبال، فرزاد، و موسوی سیرجانی، سهیلا (۱۳۹۲). شرح صوری در حل مشکلات مثنوی. *ادبیات عرفانی و اسطوره*

شناختی، ۹ (۳۱)، ۲۲-۳۹. <https://sanad.iau.ir/journal/jmmlq/Article/511604?jid=511604>

انیس، ابراهیم (۱۳۷۳). *اشتراک لفظی* (سید حسین سیدی، مترجم). *کیهان اندیشه*، (۶۵)، ۱۴۸-۱۵۳.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/26302>

ایازی، محمدعلی (۱۴۱۴ ق.). *المفسرون: حیاتهم و منهجم*. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۸۸). *خدا و انسان در قرآن: معنی شناسی جهان بینی قرآنی* (احمد آرام، مترجم). انتشار.

بهروان، حسین (۱۳۸۹). بنیان‌های فکری مولانا و حکیم سبزواری در عرفان و حکمت. *آموزه‌های فلسفه اسلامی*، ۶ (۹)،

۱۲۱-۱۳۴. https://ipd.razavi.ac.ir/article_1008.html

جامی، نورالدین عبدالرحمن (۱۳۷۸). *دیوان جامی: واسطه العقد، خاتمه الحیاه* (ج. ۲). مؤسسه نشر میراث مکتوب، مرکز

مطالعات ایرانی.

رئسی، احسان (۱۳۹۶). آسیب‌شناسی شروح مثنوی از حیث بی‌توجهی به سنت عرفانی مولانا. *شعرپژوهی*، ۹ (۳)، ۹۳-

۱۱۶. [10.22099/JBA.2017.4037](https://doi.org/10.22099/JBA.2017.4037)

زمانی، کریم (۱۳۸۱). شرح جامع مثنوی معنوی. نشر اطلاعات.

سبزواری، هادی (۱۳۷۴). شرح مثنوی (مصطفی بروجردی، مصحح؛ ج. ۱). انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

سبزواری، هادی (۱۳۷۴). شرح مثنوی (مصطفی بروجردی، مصحح؛ ج. ۲). انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

سبزواری، هادی (۱۳۷۴). شرح مثنوی (مصطفی بروجردی، مصحح؛ ج. ۳). انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۵۵). *مجموعه مصنفات شیخ اشراق، پرتونامه* (هانری کربن، مصحح). انجمن حکمت و

فلسفه ایران.

شجاری، مرتضی (۱۳۹۲). حکایت نی به روایت سبزواری (عشق و هستی). در *سبزواری پژوهی: مجموعه مقالاتی در*

معرفی آراء و احوال و آثار سبزواری (انسیه برخواه، گردآورنده). خانه کتاب.

شیرازی، قطب‌الدین (۱۳۹۴). شرح حکمه الاشراق. نشر مولی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۲). شرح حکمه‌الاشراق به انضمام تعلیقات صدرالمآلهین (سید محمد

موسوی؛ ج. ۶). حکمت.

عباسی حسین آبادی، سیدحسین (۱۳۹۲). بررسی امکان نو‌صدراپی بودن اندیشه ملا هادی سبزواری. *دوفصلنامه علمی -*

پژوهشی حکمت صدرایی، ۲ (۱)، ۸۵-۹۸. https://pms.journals.pnu.ac.ir/article_757.html

علوی‌مقدم، سیدمحمد (۱۳۸۶). مولانا و ملاهادی سبزواری در اندیشه و ادبیات. *فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی*، ۱ (۴)،

۱۳۱-۱۴۸. https://journals.iau.ir/article_629797.html

علوی‌مقدم، مهیار (۱۳۸۹). آسیب‌شناسی ساختار «شرح‌نویسی» در حوزه فهم متن ادبی (با نگاهی انتقادی به شرح‌های

حافظ). *فنون ادبی*، ۲ (۲)، ۶۳-۸۰. https://liar.ui.ac.ir/article_19616.html?lang=fa

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۱). شرح حال مولانا. نشر کتاب پارسه.

قرآن کریم

- محمدی، معصومه (۱۳۹۸). طرحی برای سامان‌دهی روش شرح‌نویسی بر مثنوی. *پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۱۳ (۲)، ۱-۲۲. [10.22108/JPLL.2019.117180.1372](https://doi.org/10.22108/JPLL.2019.117180.1372)
- محمدیان، عباس (۱۳۸۱). *حکیم عاشق*. دانشگاه تربیت معلم.
- مصطفوی سبزواری، رضا (۱۳۸۶). نقد و بررسی شرح «اسرار» بر مثنوی شریف. *مجله علمی-ترویجی آیین‌ه میراث*، (۳۸)، ۳۰۳-۳۱۴. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/364862>
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). *مجموعه آثار شهید مطهری*. نشر صدرا.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۹۳). *مثنوی معنوی* (دوره کامل) (رینولد نیکلسون، گردآورنده). امیرکبیر.
- نجاریان، محمدرضا (۱۳۸۷). حاج ملاحادی سبزواری و اشعار عربی در شرح مثنوی معنوی مولانا. *متن‌پژوهی ادبی*، ۱۲ (۳۶)، ۱۷۶-۱۴۲. [10.22054/LTR.2008.6460](https://doi.org/10.22054/LTR.2008.6460)

References

- Abasi Hoseinabadi, H. (2013). Studying the Possibility of Mulla Hadi Sabzevari's Thought of Being New Sadrāi. *Biannual Scientific Journal SADRA'I WISDOM*, 2(1), 85-98. https://pms.journals.pnu.ac.ir/article_757.html [In Persian].
- Aflatun (1969). *Jomhur* (F. Ruhani, Trans.). Bonghahe tarjome va nashre ketab. [In Persian]
- Alavi Moghadam, M. (2010). The pathology of structure of explanations in understanding of literary texts (A critical glance to Hafez' explanations). *Literary Arts*, 2(2), 63-80. https://liar.ui.ac.ir/article_19616.html?lang=fa [In Persian].
- Alavi Moghadam, S. M. (2007). Molana and Molahadi Sabzevari in thought and literature. *Comparative literature studies*, 1(4), 131-148. https://journals.iau.ir/article_629797.html [In Persian].
- Ashtiani, J. (1991). *Resaele Hakim Sabzevary*. Osve Publishing. [In Persian].
- Ayazi, M. A. (1994). *Almofaseruon: hayathom and monhajom*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Behravan, H. (2011). Mental Foundations of Mulana and Hakim Sabzevari in Mysticism and Philosophy. *Islamic Philosophical Doctrines*, 6(9), 121-134. https://ipd.razavi.ac.ir/article_1008.html [In Persian].
- Forouzanfar, B. (1982). *Biography of Maulana*. Ketab Parse Publishing. [In Persian].
- Ibn Arabi (2002). *Aine Salkan: A collection of anecdotes, situations and revelations of saints in the conquests of Mecca*. (A. Fazli, Trans). Alle Ali Publishing. [In Persian]
- Ibn Ashur, M. T. (1984). *Interpretation of liberation and enlightenment*. Tunisian Publishing House. [In Arabic].
- Iqbal, F., & Mousavi Sirjani, S. (2012). Formal description in solving Masnavi problems. *Mystical literature and cognitive mythology*, 9(31), 22-39. <https://sanad.iau.ir/journal/jmmlq/Article/511604?jid=511604> [In Persian].
- Jami, N. A. (1999). *Diwan Jami: Mediation of Al-Aqd, Khatama Al-Hiyah* (Vol. 2). Written Heritage Publishing Institute, Iranian Studies Center. [In Persian].
- Mohammadi, M. (2019). A Plan for Organizing a Commentary Method on Masnavi. *Research on mystical literature*, 13(2), 1-22. [10.22108/JPLL.2019.117180.1372](https://doi.org/10.22108/JPLL.2019.117180.1372) [In Persian].
- Mohammedan, A. (2002). *Hakim Ashiq*. Tarbiat Moalem University. [In Persian].
- Molavi, J. M. (2014). *Masnavi Manavi*. Amirkabir Publishing. [In Persian].
- Motahari, M. (1998). *The collection of the martyr Motahhari*. Sadra Publishing. [In Persian].
- Mustafavi Sabzevari, R. (2007). Criticism of the description of "Secrets" on Masnavi Sharif. *Aineh Miras*, (38), 303-314. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/364862> [In Persian].
- Najaryan, M. (2008). Haj Molla Hadi Sabzevari and Arabic Poems in Explaining the Spiritual Rhymed Couplets of Molana. *Literary Text Research*, 12(36), 142-176. [10.22054/LTR.2008.6460](https://doi.org/10.22054/LTR.2008.6460) [In Persian].

- Raisi, E. (2017). A Review of Masnavi commentaries in terms of Rumi's mystical tradition. *Journal of Poetry Studies (boostan Adab)*, 9(3), 93-116. [10.22099/JBA.2017.4037](https://doi.org/10.22099/JBA.2017.4037) [In Persian].
- Sabzevari, H. (1995). *Sharh Masnavi* (M. Boroujerdi, corrected; Vol. 1). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Sabzevari, H. (1995). *Sharh Masnavi* (Mustafa Boroujerdi, corrected; Vol. 2). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Sabzevari, H. (1995). *Sharh Masnavi* (Mustafa Boroujerdi, corrected; Vol. 3). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Sadruddin Shirazi, M. (2013). *The description of wisdom of al-Ishraq including the commentary of Sadr al-Mutalahin* (by S. M. Mousavi). Hekmat Publishing. [In Persian].
- Shajari, M. (2013). The story of straw narrated by Sabzevari (love and existence). In *Sabzevari research: a collection of articles introducing Sabzevari's opinions and works*. khaneh ketab. [In Persian].
- Shirazi, Q. (2015). *Description of wisdom of enlightenment*. Mola Publishing. [In Persian].
- Suhrvardi, Sh. (1978). *Collection of the works of Sheikh Ashraq*, Pertunameh (H. Carbone, Proofreader). Iranian Wisdom and Philosophy Association. [In Persian].